

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДЕГИ СИНОНИМИЯ ЖАНА АНЫН ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК МААНИСИ

Ар бир көркөм текст өз алдынча кайталангыс, уникалдуу мүнөзгө ээ экени талашсыз, бирок алар бардыгы тең туруктуу мыйзамченемдүүлүктөрдүн негизинде уюшулуп, структуралык жана семантикалык түзүлүшү жагынан белгилүү бир критерий, принциптер аркылуу мүнөздөлөт. Алсак, көркөм тексттин семантикалык структурасы сөз, анын маанисиндеги семантикалык жылышуулар, катмарлануу, форманын мазмунга жана мазмундун формага айлануусу аркылуу гана түзүлбөстөн, бир катар семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштардын жардамы менен да уюшулуп, алардын жардамы менен аныкталат. Семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштар көркөм тексттин байланыштуулугун, иреттүүлүгүн камсыз кылуу менен, маани жаратуучу, эмоционалдык-нарктоочу роль ойношот. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерге ээ кылууда мааниге ээ. Ошондой эле көмүскө ой же маанини, подтексти ачып берүүдө, акыры келип тексттин жалпы идеялык концептине, матрицасына жетүүдө олуттуу роль ойнойт.

Көркөм тексттеги семантикалык карым-катыштардын арасында арбын учурай тургандарынын бири – синонимия. Синонимдүүлүк – тилдин фонетикалык деңгээлинен башка бардык деңгээлдеринде орун алган кубулуш. Анын пайда болуусу тилдин коммуникативдик функциясынын кеңейип, экспрессивдик жана эстетикалык (поэтикалык) функциялар менен татаалданышына негизделет. Синонимдик карым-катыштар маңыздык, мазмундук, сапаттык, белгилик, кыймыл-аракеттик ж.б. бирдейликти, окшоштукту туюндуруу үчүн кызмат өтөйт. Синонимиянын лингвистикалык табияты тилдик бирдиктердин түрдүү даражадагы семантикалык жакындыгы менен аныкталып, форма менен маанинин асимметриясы аркылуу түшүндүрүлөт. Бул кубулуштун семантикалык маңызын тилдик бирдиктердин маанилеринин эквиваленттүүлүгү түзсө, ал эми функционалдык планда синонимияны тилдик бирдиктердин маанилеринин бирдейлиги же окшоштугу аркасында бири бирин бардык потенциалдуу же белгилүү гана контексттерде алмаштыра алуу жөндөмдүүлүгү катары кароого болот. Мында синонимдердин эквиваленттик мазмуну өз ара алмаштыруучулук, орун басуучулук же эки жактуу импликация карым-катышы аркылуу аныкталат.

Синонимия жалпы тил илиминде кыйла убактан бери эле иликтөөгө алынып келе жаткан маселелердин катарында турганы менен, бул кубулуш бүгүнкү күнгө чейин эле толук бойдон аныкталып-чечилип бүтпөстөн, түрдүү көзкараш-пикирлерге негиз берип келе жатат. Ар кыл пикирлерди жаратып, полемикага шарт түзгөн жагдай төмөнкү суроо менен байланыштуу: Синонимиянын негизинде эмне турат: номинативдик маанилердин окшоштугубу же ал номинативдик маанилер аркылуу туюндурулган түшүнүктөрдүн бирдейлигиби? Кеңири тараган көзкараш боюнча, синонимдер болуп бир эле түшүнүктү көрсөткөн, өздөрүнүн номинативдик маанилери боюнча окшош же жакын, маанилик боекчолору жана стилистикалык коннотациялары аркылуу гана айырмаланган бирдиктер (лексикалык, грамматикалык, фразеологиялык, синтаксистик бирдиктер болушу мүмкүн) эсептелет. Бирок бул пикирди аныктама катары кармануу үчүн маанилик боекчолорду, кээде стилистикалык коннотацияларды ажыратып көрсөтүүнүн так, конкреттүү критерийлери жок экенин көрсөтө кетүү зарыл. Маселен, *шаар-калаа*, *элет-айыл-кыштак*, *элеттик-айылдык*, *өлүм-ажал*, *эл-калк-журт*, *кембагал-жарды* сыяктуу лексикалык синонимдердин маанилик боекчолорун кайсы критерийдин негизинде ажыратып көрсөтүүгө болот? Ушул эле суроону *бейкүнөө – күнөөсүз, кызматчы – кызматкер, найүмүт – үмүтсүз, жоктук – жокчулук* ж.б. грамматикалык синонимдерге да, «*Карагайчы кемпир*» поэмасын акын Шайлообек Дүйшеев жазган – «*Карагайчы кемпир*» поэмасы акын Шайлообек Дүйшеев тарабынан жазылган деген мүнөздөгү синтаксистик синонимдерге, тактап айтканда, синоним-сүйлөмдөргө да, *жети өмүрү жерге кирүү – бетинен оту чыгуу – өлбөгөн төрт шыйрагы калуу* өңдүү фразеологиялык синонимдерге да карата берүүгө болот. Синонимиянын мисал келтирилип кеткен бардык учурларында түгөйлөр формалык жагынан

айырмаланып, маанилери окшош экени көрүнүп турат. Ошентсе да, алардын маанилерин абсолюттуу бипбирдей деп айтууга болбойт. Ички туюм аркылуу кабылданган, бирок конкреттүү түшүндүрүп берүүгө мүмкүн болбогон ньюанстык айырмачылыктарга ээ экени байкалып турат. Эгер синонимдердин маанилери абсолюттуу түрдө бипбирдей, орун басуучулук мүнөзү же субституциялык потенциалы абсолюттуу болсо, тилдин табигый мыйзамдары боюнча бири гана калып, башкасы (башкалары) тил системасынан сүрүлүп чыгып калууга тийиш болчу. Анткени мындай шартта системада артыкбаш элементтер орун алмак. Экинчиден, бир эле синонимдик парадигманы түзгөн бирдиктер маанилик боекчолору, стилистикалык коннотациялары жагынан гана эмес, көп учурда башка бирдиктер менен байланышка кирүү, айкашуу мүмкүнчүлүктөрү жагынан да айырмаланышат.

Ошондуктан, биздин пикирибизче, синонимдер катары бир жалпы жана бир айырмалуу семантикалык компонентке ээ болгон, дистрибуциянын бир жалпы формуласы аркылуу аныкталган тилдик бирдиктерди эсептөөгө болот. Көркөм тексттердеги синонимиянын башкы жана милдеттүү белгиси катары синоним бирдиктердин семантикалык-функционалдык жалпылыгы саналат, ал эми предметтик-түшүнүктүк тарабын факультативдик белги иретинде кароого болот. Поэтикалык тексттердеги синонимия жана синонимдик карым-катыштарга байланыштуу лингвопоэтикалык аспектидеги айрым маселелерди белгилүү акын Ш.Дүйшеевдин чыгармаларынын мисалында карап көрөлү.

Филологиядагы негизги дихотомия болгон «тил – кеп» дихотомиясынын негизинде синонимдер тилдик жана кептик болуп бөлүүгө болот. Синонимдердин тилдик жана кептик синонимдер түрүндө дифференцияланышы лингвопоэтика үчүн шартталган мааниге ээ. Лексикология, семасиология, стилистика боюнча эмгектерде шарттуу түрдө толук маанилүү синонимдер, нагыз синонимдер, толук синонимдер, абсолюттуу синонимдер катары каралган бирдиктерди тилдик синонимдер деп эсептөөгө болот. Тилдик синонимдер лексика-семантикалык системада бекем, туруктуу орун алып, контекстке көзкарандысыз эле синонимдеш болот, ошондуктан дээрлик бардык же көпчүлүк контексттерде бири бирин алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тексттердин кайсы гана түрүндө болбосун, тилдик синонимдерди колдонуунун максатын синтаксистик бирдиктерди байланыштыруу, тавтологиялык кайталоодон, монотондуулуктан качуу түзөт. Мисал карап көрөлү:

Бөртүп, бөртүп көзжашың агат, Кыргыз,

Бөксөлөрдө сөөк-саагың калат, Кыргыз.

Бөтөн колдон *ажалды* издебе сен, / Бөлүнгөндөн ажалын табат Кыргыз!//

Бөлөк, бөлөк алпарып бөлөт, Кыргыз, / Бөлөт дагы өзүңдү көмөт, Кыргыз.

Бөтөн колдон *өлүмдү* издебе сен, / Бөлүнгөндөн акыры өлөт Кыргыз! («Бөлүнгөндөн акыры өлөт Кыргыз»). Бул контексттеги *бөтөн* – *бөлөк*, *ажалды* – *өлүмдү* синонимдери тилдик синонимдер болуп эсептелишет. Анткени алар контекстке көзкарандысыз эле синонимдеш жана дээрлик бардык учурда бири-бирин алмаштыруу, орун басуу функциясына ээ. Алынган контекстте тилдик синонимдердин колдонулушу контексттин көркөмдүгүн, жугумдуулугун арттыруу максатын көздөгөн.

Тилдик синонимдер кептин ар түрдүүлүгүн камсыз кылуу менен катар, маанинин тактоочу же мүнөздөөчү боекчосун, ньюансын кошумча билдирүү кызматын да аткарат. Тилдик синонимдердин мындай функциясы төмөнкү контекстте даана байкалган:

Салат бир ууч топуракты *өз эмес*, / Салат *жат* да, өчөт ый да эскирип. («Аккан из жок...»). Алынган контексттеги *өз эмес* – *жат* синонимдери өз ара бири-биринин маанилеринин тактап турганы көрүнүп турат жана контекстте дал ушул бирдиктерге, алардын маанисине басым коюуга шарт түзүп, контексттеги семантикалык жүктү көтөргөн.

Айрым учурларда көркөм тексттерде колдонулган тилдик синонимдер стилистикалык коннотациялары боюнча байкаларлык айырмачылыктарга ээ болгону менен, алардын колдонулушу шартталган мүнөзгө ээ. Маселен:

Арыш керип түгөнгүр суналчу эле, / Аргамжыдай ак карда чубалчу эле

Аялды да анчалык ардактабас, / Ай тиелек булактан сугарчу эле.//

Канды-жанды качанкы козгочу эле, / Кашайгыр-аа, кайып мал окшочу эле.

Катынды да мынчалык карабастыр, / Каркыралуу жайытта отточу эле. («Жинди Кашка»). Келтирилген контексттеги тилдик синонимдер *аялды* – *катынды* семантикалык-функционалдык жалпылыкка ээ болгону менен, стилистикалык коннотациясы жагынан айырмаланып турушат. Мында стилистикалык жактан бейтарап позициядагы *аялды* түгөйү менен катар, одонороок

мүнөздөгү *катынды* синонимдеш түгөйүнүн да колдонулушу контексттин көркөм-эстетикалык деңгээлине кедерги тийгизген эмес, бир эле бирдикти кайра-кайра кайталоодон, тажатмалыктан качууга шарт түзгөн. Экинчиден, бул синонимдердин контексттеги семантикасы бипбирдей эмес экени байкалып турат. *Аял* деген *катындан* «жогорураак» турган түшүнүк экенин, конкреттүү түшүндүрүп берүүгө мүмкүн болбогон семантикалык боекчосу аркылуу градацияланып турарын баамдоого болот жана бул нюанстык айырмачылык *ардактабас* жана *карабастыр* этиштеринин семантикасынан да даанараак байкалат: *аялды... ардактабас – катынды... карабастыр*. Анткени *кароого* салыштырмалуу *ардактоо* бир нерсеге карата позитивдүү мамиле кылуунун жогорку даражасын билдирери белгилүү. Ошондой эле көрсөтүлгөн синонимдер өздөрүнүн тегерегиндеги, башкача айтканда, жакынкы же тар контексттеги бирдиктердин фонетикалык түспөл-формасына да ылайык келген. Мисалы, *катынды* синонимдик түгөйү 2-сабактагы горизонталдык жана вертикалдык тыбыштык кайталоолордун (*К, А, Ы*), сап башындагы вертикалдык аллитерациянын (*К*) уюшулушунда, *КА* тыбыштык комплексинин кайталанып колдонулушунда катышкан. 1-сабакта *аялды* синонимдик түгөйүнүн колдонулушун да дал ушундай мүнөздөөгө болот. Демек, синонимдик парадигмага кирген бирдиктердин колдонулушу тексттин же контексттин фонетикалык жактан уюшулушу менен да шартталарын белгилей кетүү зарыл.

Тилдик синонимдер тексттин чегинде семантикалык байланышты камсыз кылуучу милдет аткарат да, алардын бул функциясы өзгөчө мүнөздө болуп, эстетикалык функция менен коштолорун белгилей кетүүгө болот.

Ал эми толук эмес синонимдер, контексттик синонимдер, оккозионалдык синонимдер, тексттик (контексттик) синонимдер, экинчилик же туунду синонимдер катары каралган бирдиктерди кептик синонимдерге киргизүүгө болот. Мындай синонимдер кеп кырдаалына, айтылуучу ойдун мазмунуна жараша тигил же бул контекстте гана тандалып колдонулат, контексттен тышкары, лексика-семантикалык системада синонимдик касиетке ээ боло алышпайт, түрдүү контексттерде бири бирин алмаштыруу, субституция мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Көркөм тексттерде синонимиянын дал ушул түрү, тактап айтканда, кептик синонимдер басымдуулук кылат. Поэтикалык тил – улуттук тилдик системанын өзгөчө реализациясы экени белгилүү. Демек, көркөм тексттеги синонимдик карым-катыштар лексикалык, грамматикалык, фразеологиялык, синтаксистик бирдиктерди контекстте колдонуунун спецификасы, эстетикалык мүдөө жана автордун интенциялары менен шартталат. Көркөм текстте жалпы эле тил системасынын, анын ичинде синонимиянын жалпы кабыл алынган фактыларын да, индивидуалдуу фактыларды да учуратууга болот. Мисал келтирип көрөлү:

Канат болгон элге дайым / *Жөлөк* да бар, *өнөк* бар.

Манас болгон жерде дайым / *Абыке* бар, *Көбөш* бар. («Канат болгон элге дайым...»). Бул контекстте синонимдик карым-катышты *жөлөк – өнөк – Манас* жана *Абыке – Көбөш* түзүшкөн. Синонимдик 1-парадигма элдин тиреги, коргоочусу деген маанини билдирүү үчүн колдонулса, 2-парадигма энчилүү аттардан түзүлгөнү менен, алар полисемантикалуу мүнөз күткөн жана 1) душман, өздөн чыккан жат, 2) көрө албастык, ичи тардык маанилерин туюндуруучу милдет аткарган. Демек, кептик синонимдердин пайда болушунун потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү практикалык түрдө алганда, чексиз деп айтууга болот. Анткени синонимия карым-катышына фонетикалык деңгээлдин бирдиктеринен башка тилдик бардык бирдиктер ээ болуусу мүмкүн. Көркөм текст системасында семантикалык мааниси жактан өтө алыс турган бирдиктерди синонимдик жакындаштырууга, байланыштырууга ыңгайлуу контексттер өтө көп. Буга байланыштуу, контекст аркылуу гана аныкталгандыктан, кептик синонимдик парадигмаларга статистикалык чек коюу кыйын.

Кептик синонимдер берилген контекстте гана актуалдуу болуп, ал эми контексттен сырткары семантикалык жалпылык, карым-катышка ээ эмес. Кептик синонимдик карым-катыштагы корреляциялык бирдиктер үчүн негизги функция болуп тактоо функциясы, башкача айтканда, денотаттын касиет-сапаттары тууралуу кошумча маалыматтарды берүү, кошумча же экинчилик белгини ошол контекстте негизги белги катары бөлүп көрсөтүү функциясы эсептелет. Синонимдердин тактоо функциясы денотаттын татаалдыгын, көп кырдуулугун бир сөз менен ачып берүүгө мүмкүн болбогондо пайда болот. Алсак: Коңшулардын бири-бирине катташпай,

үйлөрүнө кирбей калган жолдоруна чөп менен

ыйкы-тыйкы күңкүл сөздөр.

көрө албастык, / жылма ушактар, / көр дүйнөгө

көз артмайлар кошо өскөн. («Элет»). Бул контекстте кептик синонимдик карым-катышты

ыйкы-тыйкы күүкүл сөздөр–жылма ушактар, көрө албастык–көр дүйнөгө көз артмайлар түзгөн. Ар бир синонимдик парадигманын түгөйлөрү денотаттын касиет-сапаттарын, көп кырдуу татаалдыгын ачып берүү үчүн кызмат кылган. Мисалы, *жылма ушактар* менен *ыйкы-тыйкы күүкүл сөздөр* контекстте семантикалык жалпылыкка ээ болгону менен, алардын ар биринин кошумча маанилик боекчолору да болуп, бири-бирин толуктоо, кошумчалап тактоо милдетин аткарышкан. Ал эми орун басуу, алмаштыруу функциясына кептик синонимдер ээ эмес, анткени алар, жогоруда белгиленгендей, берилген контексттин чегинен сырткары турганда эч кандай семантикалык карым-катыш түзө алышпайт.

Көркөм текстте бардык түрдөгү: тилдик да, кептик да синонимдердин ортосундагы карым-катышты аныктоонун башкы критерийи болуп алардын семантика-стистикалык маанилеринин контексттин чегинде жакындыгы, окшоштугу жана ал маанилердин контексттин, ошондой эле жалпы тексттин мазмунуна ылайык келүүсү эсептелет. Мында синонимдер семантикалык жана стилистикалык жактан тексттин жалпы мүнөзү жана мазмуну менен айкалышып, ширелишип, тексттин стилдик уюшулушунда да кызмат аткарат.

Көркөм текст үчүн синонимдик парадигманы түзгөн тилдик бирдиктерди тандап алуу анын (бирдиктин) эмоционалдык-экспрессивдик мүнөзүнө, эстетикалык кунарына, образдуулук потенциалына, ошондой эле фонетикалык түзүлүшүнө жараша да болот. Мисалы, Ш.Дүйшеевдин «Карагайчы кемпир» поэмасында *кемпирдин* тандалып алынышы да бекеринен эмес деп ойлойбуз. *Кемпир* лексикалык бирдиги тил системасында *байбиче* деген лексикалык бирдик менен (акад. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» берилген *байбиче* полисемиялуу сөзүнүн 4-мааниси боюнча) синонимдик карым-катыш түзө алат. Акын өз поэмасында синонимдик парадигманын *байбиче* түгөйү эмес, *кемпир* түгөйүн тандап алышы тексттин эмоционалдык-экспрессивдик мүнөзүнө, маанайына жана семантикалык түзүлүшүнө байланыштуу. *Кемпир* поэманын каарманынын эш туткан каргадай жетимден башка жөлөк-таягы жок жалгыздыгын, жаман-жакшысын бөлүшөр чалы жок жесирлигин, элден окчун жашоосун, демек, трагедиясын даанараак чагылдыра алат.

Ал эми *байбиче* кыргыз баласынын аң-сезиминде бала-чакасы, укум-тукуму өнүп-өскөн, этек-жеңи жайылган, балдарынын сыйын көрүп отурган ырыстуу, дөөлөттүү аялзатынын ассоциациясын жаратат. Демек, поэмада *байбичени* колдонуу поэманын жалпы мазмунуна, эмоционалдык-экспрессивдик мүнөзүнө ылайык келмек эмес. Экинчиден, *кемпир* тексттин трагедиялуу маанайына шайкеш келип турат. Трагедиялуулук «кара» эпитети менен ого бетер тереңдетилген. «Кара кемпир» кемпирдин өнүнүн каралыгын эмес, тагдырынын катаалдыгын, башынан нечен кыйынчылыктарды кечиргенин, турмуштун ысыгына күйүп, суугуна далай тоңуп келе жатканын туюндурат. Анын ордун «кара байбиче» менен алмаштырсак, бул синонимдик түгөй жогоркудай маанилерди туюндурат албай калат, тескерисинче, кандайдыр бир ирониялуу, сатиралуу түскө ээ болот. Үчүнчүдөн, *кемпир* текстте негизги семантикалык жүктү көтөргөн *карагай, карагайчы, караан, карек, кепин* ж.б. сыяктуу сөздөр менен семантикалык да, фонетикалык да байланыш түзгөн.

Көркөм текстте синонимдик парадигманы түзгөн бирдиктердин бири тандалып колдонулбастан, бардыгы катарлаш же бир өңчөй мүчө түрүндө келүүсү да арбын учурайт. Мындай шартта синонимдер тектеш, маанилеш бирдиктердин катарын гана пайда кылбастан, ойду таамай, көркөмдөп берүүгө шарт түзөт. Контексттин экспрессивдүүлүк даражасын көрсөтүп, окурмандын ойлоо, эргүү, таасирленүү, таанып-билүү баам-туюмун арттырат. Алсак:

Арабанын *кашаң, жоош*, кыгы менен / аттарынан танганда сыры белен

Сүлүк курттай сойлогон Жинди Кашка /Сүйүүбүзгө толгондур сыны менен.//

Арабанын *жүдөгөн, шөптүрөгөн* / аттарынан танганда, мөлтүрөгөн

балбылдаган түнгө окшош Жинди Кашка /Балким, бизге жаккандыр көркү менен. («Жинди Кашка»). Бул контекстте адегенде *кашаң, жоош* синонимдеринин, 2-сабакта *жүдөгөн, шөптүрөгөн* синонимдеринин бир өңчөй мүчө түрүндө катар колдонулушу контексттин маанисин таасын ачып берүүгө, арабанын аттарынын сын-сыпатын элестүү, таасирдүү чагылдырып берүүгө кызмат кылган. Бул синонимдер бири-биринин маанисин тактоочу, толуктоочу роль ойнойт: арабанын аттары жөн эле *жоош* эмес, ага кошумча *кашаң*, күйпүйүп *жүдөгөн* эле эмес, *шөптүрөгөн* кебетеси менен да көргөндү иренжитет. Аны менен катар, удаалаш келген синонимдер арабанын аттары менен Жинди Кашканын отосундагы контрастты да таамай, элестүү көрсөтүүчү роль ойноп, *сүлүк курттай сойлогон, балбылдаган түнгө окшош* бирдиктери менен антонимдик карым-катышты түзүшкөн. Мындай парадигмалар көркөм тексттеги семантикалык

карым-катыштардын татаалдыгын көрсөтө алат.

Синонимдердин удаалаш же бир өңчөй мүчө түрүндө келишинин айрым учурларында алар маанилик боекчолорунун айырмачылыгы аркылуу поэтикалык градацияны пайда кылышат. Мисал карап көрөлү:

Ойноп жүргөн баласы сарайчынын / чуркап чыгып булактан
бакырайып, / бел курчоодон чечинген жигиттерди

алпка окшотуп, / жомокто дөөгө окшотуп
карап турат. («Жигиттер шымаланып...»).

Алынган контекстте өз ара синонимдик карым-катышка кирген *алпка* – *дөөгө* поэтикалык градацияны түзгөнү көрүнүп турат, синонимдин биринчи түгөйүндө камтылган маани экинчи түгөйүндө андан ары тереңдетилип, маанилик боекчосу коюуланган. Мында *дөөгө* түгөйүндө сапаттык окшоштуктун градациялык даражасы жогорураак, башкача айтканда, адам болушу *алп* мүмкүн, ал эми *дөө* боло албайт, *дөө* – жомоктук, мифтик каарман. Демек, бул жерде гиперболалык салыштыруунун улам күчөтүлүп берилиши синонимдер аркылуу камсыз болгон.

Синонимия кубулушу тилдеги табу, эвфемизм, перифраза маселелери менен да байланышка ээ, аталган кубулуштар да синонимдик парадигмага кире алары белгилүү. Айта кетүүчү нерсе, мындай синонимдик катарларда табуланган, эвфемистик же перифразалык түгөйлөрү өзүнүн табиятында эле эмоционалдык-экспрессивдик сапаттарга, метафоралуулукка ээ. Ошондуктан көркөм тексттерде синонимдердин мындай формалары да арбын кездешет. Көркөм тексттерде орун алган табу мүнөзүндөгү, эвфемистик жана перифразалык синонимдер, бир жагынан, контексттин жана тексттин маани-мазмунун элестүү, образдуу түрдө ачып берүүгө көмөк кылуучу милдет аткарсат, экинчи жагынан, эстетикалык өнүктө да олуттуу роль ойнойт. Аталган түрдөгү синонимдик түгөй орун алган контекстти мисал келтирип көрөлү:

Кызыласкерлик кыргыз кемпир / көрүнбөй калды быйыл...

«Өлүптүр» деп / айткым келбей

«Картайып бүткөн бир түп дарагынын

кабарын билиш үчүн / жер алдына кетиптир деп кемпир акыр».

бир адам жок болгонго / килейген шаар аңгырай түшкөн өңдүү
көнөлбай жүрөм такыр... («Алма саткан кемпир»).

Алынган контекстте синонимдик парадигманын бир түгөйүн баналдуу мүнөзгө ээ *өлүптүр* деген сөз түзөт. «Өлүптүр» адамга оор тие тургандай орой мүнөзгө ээ болуп, адамдын өмүр-тагдырына чыгарылган эң акыркы кескин өкүм-бүтүмдү туюндурат. Ал эми ушул эле контекстте анын эвфемистик синонимдик түгөйү да колдонулган: *картайып бүткөн дарагынын кабарын билиш үчүн жер алдына кетиптир кемпир акыр*. Мындай синонимдик түгөй ушул контексттин жана жалпы тексттин мазмуну үчүн гана ылайык келет, анткени *өлүптүр* менен түшүндүрүлүүчү бардык учурларды жымсалдап, жумшартып берүү үчүн жогорку эвфемизмди колдонуу мүмкүн эмес, ошондуктан, бул эвфемистик синоним автордун тексттин семантикасын ачып берүүгө багытталган жеке көркөм табылгасы болуп саналат. Бул индивидуалдуу-контексттик синонимде эмоционалдуулук-экспрессивдүүлүктүн үлүшү чоң. Ал, биринчиден, образдуулукту жана эстетикалуулукту камсыз кылуу максатын көздөгөн, экинчиден, лирикалык «мендин» ички маданиятын, адамдарга, өзгөчө, ошол кызыласкерлик кемпирге болгон мамилесин көрсөтүүчү роль ойногон: кемпир лирикалык «мендин» жакыны болбосо да, эс-тутумунда өзүнчө орун ээлеп калган адам экендиги, ошондуктан аны кайдыгер гана «өлүптүр» дебестен, эвфемистик конструкция аркылуу түшүндүргөнүндө кайдыгерликти туюнткан маанилик боекчонун жоктугу байкалып турат. Үчүнчүдөн, эвфемизм-синоним контекстте адам менен жаратылыштын, тактап айтканда, кемпир менен бир түп дарактын биримдигин туюндуруу милдетин аткарган. Синонимдер, өзгөчө, эвфемистик синонимдик түгөй контексттеги ойду тактап, адегенде анализдеп, андан соң синтездеп берүү менен, тексттин семантикалык деңгээлине чыгууда, идеялык концептин ачып берүүдө чечүүчү роль ойногон.

Жалпылап алганда, синонимия, синонимдик карым-катыштар көркөм текстте көп жактуу кызмат аткарат. Алар тексттеги кайталоолордон, бир түрдүүлүктөн, монотондуулуктан качуу милдетине ээ; семантикалык деңгээлге чыгуу, тексттеги подтексттик маанини, концепти, башкы идеяны ачып берүүдө олуттуу роль ойнойт; көркөм-эстетикалык деңгээлин, образдуулугун, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун камсыз кылат; тексттин сегменттерин байланыштырып, бүтүндүгүн камсыздайт. Муну менен катар, синонимдер көп учурда көркөм тексттин фонетикалык, грамматикалык, синтаксистик, композициялык жактан уюшулушунда да мааниге ээ. Синонимдүүлүк тилде өзүнөн-өзү келип чыккан кубулуш эмес, ал объективдүү дүйнөнүн көп

түрдүүлүгүн жана бүтүндүгүн, касиеттерин реалдуу чагылдырып берүү талабынан келип чыккан. Демек, аны чындыкты көркөм кабылдап-туюнуу жана чагылдыруунун ыкмаларынын бири катары кароого болот.

Адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы, 2-китеп. –Бишкек, 2000.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек, 1999.
3. Өмүралиева С. Кыргыз тили. –Бишкек, 2001.
4. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке. Автореф. к. ф. н. –Ф., 1971.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Бишкек, 1999 (Москва, 1965).